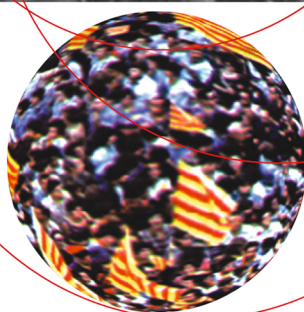
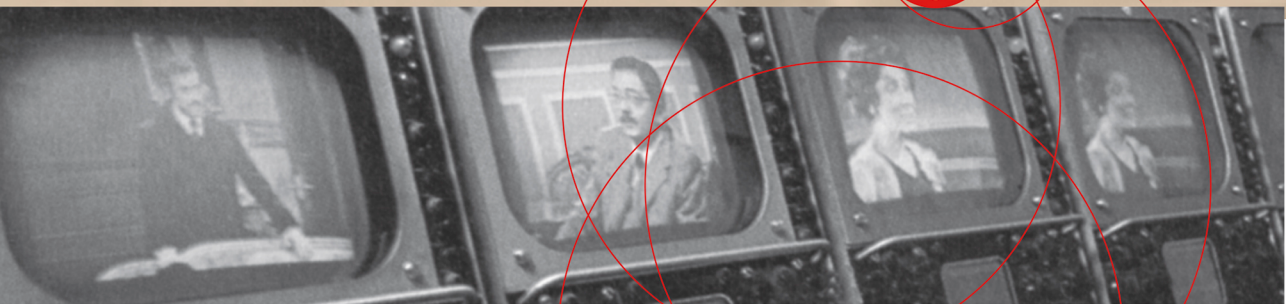

Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya

Rafael Aracil
Andreu Mayayo
Antoni Segura
(Editors)

Els mitjans de comunicació

Generalitat
de Catalunya

CEHO

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Memòria
de la Transició
a Espanya i a
Catalunya

**Els mitjans
de comunicació**

Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya

Els mitjans de comunicació

Rafael Aracil
Andreu Mayayo
Antoni Segura
(Editors)

autors

Carmen Alcalde
Pedro Altares
Eduardo Álvarez Puga
Enric Bañeres
Antoni Batista
Joan Busquet
Josep M. Cadena
Josep Faulí
Jaume Guillaumet
Josep M. Huertas
Manuel López
Jordi Maluquer
Montserrat Minobis
Javier Ortiz
Josep Pernau
Agustí Pons
Santiago Ramentol
Ignasi Riera
Humbert Roma
Jaume Serrats Ollé
Esteve Sillué
Isabel-Clara Simó

UNIVERSITAT DE BARCELONA

ÍNDEX

<i>Introducció</i>	9
<i>Josep M. Huertas</i> . La Transició periodística (1975-1985).	11
<i>Manuel López</i> . La prensa del Movimiento durant la transició política espanyola	37
<i>Joan Busquet</i> . Apunts per a una història de la premsa clandestina de la Transició.	49
<i>Javier Ortiz, Ignasi Riera i Humbert Roma</i> . Periodistes i militants (Taula rodona)	59
<i>Montserrat Minobis</i> . El monopoli informatiu de RTVE	73
<i>Santiago Ramentol</i> . TVE: allò que la memòria no sol recordar.	79
<i>Josep M. Cadena</i> . El projecte editorial de <i>l'Avui</i>	91
<i>Jaume Guillamet, Carmen Alcalde, Josep Faulí, Josep Pernau</i> . Els diaris de la Transició (Taula rodona)	111
<i>Isabel-Clara Simó</i> . Els setmanaris catalans.	123
<i>Pedro Altares</i> . Los semanarios españoles.	137
<i>Enric Bañeres</i> . La premsa esportiva: del 0-5 al Naranjito.	149

<i>Agustí Pons, Jordi Maluquer, Jaume Serrats Ollé, Esteve Sillué.</i> Les empreses periodístiques a Barcelona i la Transició política (Taula rodona) . .	163
<i>Antoni Batista.</i> La revolució lúdica	195
<i>Eduardo Álvarez Puga.</i> La desnuda verdad	199

INTRODUCCIÓ

Tornem a publicar un altre volum, el cinquè, de la *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya*, amb les intervencions del curs que va tenir lloc entre el mesos de febrer i abril de l'any 2003 a la Universitat de Barcelona. Es tracta del curs de lliure elecció que, dins de l'epígraf esmentat abans, enguany era dedicat al tema "Els mitjans de comunicació". Organitzat pel Centre d'Estudis Històrics Internacionals de la UB, va tenir lloc a la sala d'actes del Col·legi de Periodistes de Catalunya, entitat que va col·laborar en l'organització del curs, i el suport de l'Opinió Catalana i de la Direcció General de Recerca de la Generalitat de Catalunya.

Aquest cinquè volum que presentem és l'aplec dels textos escrits pels autors o ponents que van intervenir al curs, llevat de la transcripció de la intervenció oral d'un d'ells (Pedro Altares). Hem respectat, naturalment, la llengua catalana o castellana en què han estat presentades. Cal remarcar que, per primera vegada en aquests cursos, tots els que van intervenir en aquesta cinquena edició, compartien la mateixa professió, la de periodista.

Els esmentats cursos de lliure elecció, que vam iniciar l'any 1999, tenen per objectiu proporcionar als estudiants de la nostra Universitat d'un marc de reflexió que els ajudi a completar la seva formació política, social, professional i cívica, a través dels testimonis dels participants en aquell important procés de transició del nostre present recent.

Destaquem també la continuïtat que hem assolit en aquests cursos. Així, durant els mesos de febrer i abril d'aquest 2004 s'ha impartit la sisena edició d'aquesta *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya*, sobre el tema "Educació, cultura i política (l'escola i el món de la cultura)", que esperem publicar l'any vinent.

Volem agrair, finalment, a tots els qui, d'una forma o altra, van intervenir en aquestes sessions les facilitats que ens van donar i la cortesia amb què ens van tractar.

Centre d'Estudis Històrics Internacionals

LA TRANSICIÓ PERIODÍSTICA (1975-1985)

Ponent:

JOSEP M. HUERTAS CLAVERIA

A Josep Fontana, Casimir Martí i Andreu Mayayo,
per tot el que em van ensenyar de com fer la història.

El 24 de juliol de 1975 *Mundo Diario* titulava la seva portada amb «Protesta de periodistas» i informava que cinc diaris no havien sortit el dia anterior, en la primera vaga de premsa des del 1939.¹ La raó m'afectava personalment, es devia a la meua detenció per ordre del Govern Militar, per una causa oberta després de la publicació del reportatge «Vida erótica subterránea» al diari *Tele/eXprés* el 8 de juny d'aquell any. La vaga va ser decidida en una assemblea celebrada a l'Associació de la Premsa de Barcelona dos dies abans, la mateixa tarda de la detenció, el 22 de juliol, i era, de fet, una prova de força impulsada des del Grup Democràtic de Periodistes.

Eren temps de repressió. Precisament el juny de 1975 havia estat lliurada al ministre d'Informació i Turisme una carta signada per 150 periodistes catalans per protestar del fet que aquell any un periodista havia estat expulsat del país, quatre periodistes havien passat per la presó, setze més estaven processats per diferents raons, dues publicacions havien estat tancades, trenta-tres més havien estat segrestades i un llarg etcètera.

Cometríem un error d'apreciació si penséssim que tota la professió perio-

1. En comentar-li el fet al capità general de Catalunya, Salvador Banyuls, va contestar que tant li feia: «Mientras aparezca el *Boletín Oficial del Estado*, es suficiente».

dística estava en peu de guerra contra el règim franquista en el seu darrer any d'existència. El que succeïa és que dels 401 professionals que conformaven l'Associació de la Premsa de Barcelona el 1975, una quarta part estava organitzada dins el Grup Democràtic de Periodistes. Aquest havia estat impulsat per una dotzena de companys la primavera de 1966 i tindria un protagonisme destacat fins a la seva autodissolució, el 1976.

Tanmateix, la major part de periodistes responia al perfil immobiliari lògic del franquisme, tot i que eren evidents els aires de canvi produïts per l'aparició de noves lleves de joves professionals que sortien de les dues escoles de periodisme existents, l'Oficial i la de l'Església. Més enllà de la ideologia era fonamental l'actitud dels nous periodistes. Quan jo vaig entrar a treballar en una redacció, la d'*El Correo Catalán*, el 1964, era normal que bona part dels que hi treballaven tinguessin una segona feina, no necessàriament relacionada amb el periodisme, per raons econòmiques. Els salaris en el periodisme eren francament baixos. Els nous periodistes volien viure de la seva feina professional. Aquesta actitud, afavorida per una lenta millora de les condicions laborals, es produïa, d'una manera generalitzada, per primera vegada en la professió.²

1.1. UNA RADIOGRAFÍA

El 1975 sortien a Barcelona vuit diaris d'informació general: *La Vanguardia*, propietat de la família Godó; *Diario de Barcelona*, de la família Mateu i també participat pels Godó; *El Correo Catalán*, on eren majoria els industrials cotoners i que havia estat un diari renovat a fons a la dècada anterior; *El Noticiero Universal*, de la família Peris-Mencheta; *Mundo Diario*, de l'empresari Sebastià Auger; *Tele/eXprés*, del banquer Jaume Castell i també de la família Godó; i els diaris del Movimiento *Solidaridad Nacional* i *La Prensa*. Aquest sortia a la tarda, igual que *El Noticiero* i *Tele/eXprés*. La veritat és que apareixien abans del migdia en aquell 1975, i que el sentit de matí-tarda s'anava diluint i acabaria per desaparèixer.

Entre tots sumaven 448.937 exemplars de tiratge diari, dels quals la meitat corresponien a *La Vanguardia*, que encara es deia *La Vanguardia Española* per expiar el «pecat» d'haver estat el diari del Govern de la República durant part de la Guerra Civil.³ Gosaria dir que, llevat de *La Vanguardia* i d'*El Correo* i *El Noticiero* durant una època, els altres cinc diaris eren deficitaris. Els pro-

2. Huertas, Josep M. *El periodista, entre la indefinició i l'ambigüitat*. Dèria, 1997, p. 99.

3. *La Vanguardia* es va qualificar com a *Española* des del gener de 1939, tot just ocupada Barcelona pels franquistes, fins al 15 d'agost de 1978, 33 mesos després de mort el dictador.

pietaris els mantenien, doncs, per raons d'influència. A més, existien dos diaris esportius, *El Mundo Deportivo* i *Dicen*, tots dos dins l'òrbita del grup Godó el 1976. Els seus tiratges sumaven 136.400 exemplars.

Una enquesta impulsada pel Grup de Periodistes Democràtics va ser donada a conèixer durant el Primer Congrés de Periodistes Catalans, el febrer de 1978, i revelava algunes dades de com eren els qui treballaven als diaris. La gran majoria eren fills de la classe mitjana i guanyaven salaris discrets, de prop de 40.000 pessetes. Hi havia poca mobilitat laboral, ja que la meitat no havia canviat mai de lloc de treball. Només el 20 % confessava les inquietuds socials com a raó d'haver triat la professió. Tanmateix, la lectura de l'enquesta era optimista. Segons el periodista que resumia les dades, «el corporativismo, el elitismo, la falta de conciencia de clase trabajadora, de ser un asalariado, está desapareciendo de la profesión periodística de Barcelona».⁴

1.2. LES DIFÍCILS REGLES DEL JOC

La Llei que regia la vida periodística era la de premsa i impremta de 1966, impulsada pel ministre d'Informació i Turisme Manuel Fraga Iribarne, i exposava a expedients els directors i, per extensió, els periodistes que publicaven coses que desagradaven al Govern. Una pila de raons s'agombolaven al redactat de l'article 2, que durant anys va ser un autèntic martell d'heretges. La Llei es perllongaria, molt diluïda, molts anys després de la mort de Franco en no haver-se derogat més que parcialment. (El mateix Fraga utilitzaria la seva Llei per protestar per un article crític envers la seva persona que vaig publicar a *El Periódico de Catalunya* el juny de 1985.)

Tanmateix, no es tractava només de la Llei de premsa. El telèfon del Govern Civil era utilitzat com a arma dissuasiva envers els directors. Se'ls avisava que tal notícia era millor no donar-la o limitar-la a la nota oficial que seria tramesa des de les seves dependències. Aquest costum, que aniria minvant a les acaballes del franquisme, va influir en qüestions delicades, com ara la mort d'un obrer de la SEAT per un tret de la policia, l'octubre de 1971, o la prohibició d'esmentar a l'esquela de Carles Pi-Sunyer que havia estat alcalde de Barcelona i conseller de la Generalitat, tan sols un mes després.

Després hi havia els petits poders locals, alcaldes i delegats de sindicats i ministeris, presidents de Diputació i autoritats diverses, que toleraven malament qualsevol crítica. Les seves pressions també retallaven la capacitat crítica del periodista, tot i que, de vegades, el diari decidia donar suport a l'in-

4. Fabre, Jaume. «Los periodistas ya no se consideran élite». *Tele/eXprés*, 21 de febrer de 1978.

formador agosarat. No sempre, però, era així, perquè es preferia l'absència de problemes, la comoditat plana que oferia la dictadura.

Tanmateix, els darrers temps del franquisme els periodistes van anar avançant les posicions per aconseguir un exercici més lliure de la professió. En un informe aparegut el 1995 s'afirmava que «en la Transición hubo una perfecta simbiosis prensa-sociedad españolas, pues si los ciudadanos, en una inmensísima mayoría, exigían la democracia, el motor del cambio fue siempre la prensa, que animaba a todos a seguir el camino emprendido».⁵ Aquesta afirmació em sembla tan exagerada com aquelles altres –recollides en memòries com les de Manuel Ortínez o sèries televisives com la de Victoria Prego– que afirmen tot el contrari, que les coses van venir soles o impulsades pels mateixos franquistes reciclats.

La premsa va tenir un paper destacat en els canvis haguts a la Transició, però també en van tenir un els col·legis professionals, els sindicats i els partits clandestins i la gent que, organitzada o no, intentava que no es perpetués el franquisme.

1.3. LA RÀDIO I LA TELEVISIÓ, SOTA CONTROL

La ràdio i la televisió estaven molt més controlades, fins al punt que va haver d'arribar l'octubre de 1977 perquè poguessin fer amb llibertat els seus espais informatius. Tanmateix, en aquells temps de transició van buscar fórmules alternatives. Televisió Espanyola, des dels estudis barcelonins de Miramar, va impulsar programes com *Giravolt* (1976) o l'anomenat precisament *Miramar*, creat l'1 d'octubre de 1977, pocs dies abans del retorn de l'exili del president Tarradellas.

Dins de la ràdio hi va haver qui va intentar fer el mateix. Es van anar emetent espais on alguns professionals començaven a informar més enllà de l'obligatori *Diario hablado* de Radio Nacional d'Espanya, l'únic servei informatiu autoritzat. Eren espais on es barrejaven cultura, problemes ciutadans i música amb format de magazín, i que van obtenir aviat l'interès dels oïdors. El malaguanyat Joan Castelló Rovira, amb el programa *Directo directo*, en va ser un dels pioners des de Ràdio Barcelona, l'única emissora privada que podia competir en importància amb Ràdio Nacional. Noms com ara Alfons Quintà, Montserrat Minobis, Enric Frigola, Fermín Bocos i Rafael Manzano van començar a sonar aleshores com a impulsors d'una nova frontera radiofònica als inicis de la Transició.

Paradoxalment, de vegades, les emissores comarcals disposaven d'infor-

5. Pascual, Pedro. «La prensa en la transición». *FAPE*, desembre 1995.

matius propis, potser perquè les dimensions de l'audiència no preocupaven tant els poders públics, i també perquè moltes no disposaven de mitjans econòmics per contractar els serveis de les agències de notícies.

2. El temps incert

La mort de Franco, el 20 de novembre de 1975, no va suposar l'automàtica desaparició de les repressions en matèria de llibertat d'expressió. És cert que es va poder informar amb una llibertat més notable dels partits polítics i dels sindicats, amb alguna excepció: els comunistes. Hi va ajudar la primera manifestació pública autoritzada, que va ser la dels periodistes de Barcelona, el 18 de març de 1976. La pancarta principal era prou explícita: «Que nos dejen ser periodistas», i un dels crits destacats era «Som periodistes, no confidentes». Manuel Vázquez Montalbán resumia la manifestació en una crònica publicada al setmanari *Triunfo* amb aquest final telegràfic: «Casi inútil añadirlo. Quedamos alegres. No se practicaron detenciones. No hubo muertos».⁶ Perquè cal recordar que la Transició va registrar un bon nombre de morts violentes.

La política era, després de tants anys de silenci obligat, una porta que teníem ganes de creuar. L'agost de 1976 Tònia Etxarri i jo vam poder entrevistar per al diari *Tele/eXprés* Gregorio López Raimundo, aleshores secretari general del Partit Socialista Unificat de Catalunya, amb dues condicions: algú ens acompanyaria al domicili triat, que crec recordar que era al Guinardó, i no es farien fotos, tot i que l'«algú acompanyant» era Jordi Socías, de professió fotògraf. El mateix mecanisme va servir per als altres diaris.

Una realitat de la qual mai no es parlava era la militància dels periodistes. Fins i tot s'amagava per lògica por de les represàlies. Curiosament, aquest costum s'ha mantingut en democràcia. Hi ha professionals que militen en un partit –menys que en el temps de la Transició–, però mai en parlen. Tampoc hi ha gaire informació sobre la qüestió. Un dels pocs periodistes que n'ha escrit és Antoni Ribas, tot referint-se al PSUC: «Un moment de clímax va esdevenir-se l'estiu de 1976. Llavors l'organització de professionals de la informació era ja notable, i potser s'aconseguí la quarantena de militants o més».⁷ I segueix explicant Ribas que en un dinar del 40è aniversari del PSUC entre dirigents del partit i periodistes, precisament el juliol d'aquell any, s'esperava que es destaparien els que hi militaven, però només ho va fer Andreu Claret. Ribas ho justifica per la caça de bruixes, «que n'hi havia».⁸

6. Vázquez Montalbán, Manuel. «Periodistas por la libertad». *Triunfo*, 27 de març de 1976.

7. Ribas, Antoni. «El PSUC en els mitjans de comunicació». A: *La nostra utopia. PSUC*. Planeta, 1986, p. 124.

8. *Id.*

Si el PSUC tenia Antoni Ribas, Andreu Claret i d'altres que no havien sortit a la llum (Enrique Arias Vega, José Luis Erviti, Georgina Cisquella, Manuel Campo Vidal, Carles Esteban, Carles Pastor, Manuel Vilaseró...), el PSC, tot i ser un partit més recent, comptava amb d'altres (Jaume Guillamet, Josep Maria Sòria, Xavier Roig, Màrius Carol, Pere Oriol Costa, jo mateix). Més va costar conèixer els periodistes de Convergència Democràtica de Catalunya, com ara Josep Maria Ureta, Jesús Conte i Antoni Plaja Mateu. Montserrat Minobis es bellugava al voltant d'Unió Democràtica de Catalunya i Humbert Roma era conegut com a militant del Partit del Treball. Un estudi sobre militància política i professió periodística seria d'una gran utilitat per entendre la Transició, però de moment no existeix. El que queda clar és que no va arribar de la nit al dia l'aurora de la llibertat d'expressió.

2.1. ELS PECATS DE LA CARN

Com sempre que acaba una situació de repressió, allò que estava prohibit és objecte d'una atenció especial. Mentre em trobava a la presó vaig observar que la revista *Fotogramas* havia introduït algunes pàgines amb imatges d'actrius i actors lleugers de roba, o sense roba. Van procurar incloure només els que s'entenien com a «nus justificats» perquè corresponien a l'escena d'algun film, però en un número de 1976 van posar unes fotos de l'aleshores popular actriu Nadiuska «enseñando gloriosamente sus pechos y una hermosa panorámica de su trasero. Fue demasiado. *Fotogramas* fue secuestrada inmediatamente».⁹ També va tenir problemes la mateixa revista per unes fotos del cantant Junior sense camisa, amb la bragueta oberta, estirat sobre una moto.

No en va ser l'únic cas. El maig de 1975 una sentència havia condemnat el setmanari satíric esportiu *Barrabás* per publicar un «nu obscè i libidinós»¹⁰ d'una noia amb un succint biquini amb els colors del Sant Andreu. Havia fet el mateix amb altres equips en números anteriors. La revista *Privé* va treure el seu primer número el desembre de 1976, que va ser immediatament segrestat per mostrar a l'article «Los kamikazes del sexo» unes imatges del cos castrat del protagonista de la pel·lícula *El imperio de los sentidos*. La revista *Party*, que va voler ser la pionera a publicar nus masculins, va ser probablement la que més expedients va sumar per infraccions contra la moral.

Enmig de tot, una revista va saber aprofitar la combinació de sexe explícit i escàndol polític, *Interviú*, que estaria en la base d'un futur imperi de premsa,

9. *Album de plata. Fotogramas. 40 años de cine*. Pàgines corresponents a l'any 1976. *Fotogramas*, 1986.

10. Crespo de Lara, Pedro. *La prensa en el banquillo*. AEDE, 1988, p. 169.

el grup Zeta. Des que el setembre de 1976 publicués les fotos de Marisol sense roba, la fama del setmanari va figurar com un dels fenòmens de la Transició. Sempre despullaven algú, i, per tant, el setmanari d'orientació comunista *La Calle* va voler jugar amb les seves mateixes cartes publicant en dos capítols un reportatge-denúncia sobre una manera de fer premsa que trobaven sensacionalista, «Desnudamos a Interviu».¹¹

Si la gosadia eròtica anava acompanyada de la sàtira, com era el cas del setmanari *El Papus*, els expedients queien en cadena, com va succeir el 1975 amb quatre números de la revista. El judici es va fer dos anys després, celebrades ja les primeres eleccions democràtiques, i la sentència va ser condemnatòria en nom «del decoro o la decencia pública».¹²

Volent prosseguir la gloriosa tradició de la premsa satírica, va aparèixer el maig del 1978 *La Pipa d'en Roc* a Mataró, publicació impulsada per un grup de gent, entre ells el periodista Pere Artigas, futur militant destacat de Convergència, i «abans que s'acabés de repartir el número 0 tots els redactors van anar a parar a comissaria».¹³

2.2. EL PRIMER DIARI EN CATALÀ

Des del 1974 un grup de persones guiades per la bona voluntat i l'amor a la llengua catalana van anar captant diners per treure el primer diari en català des del 1939. Començaven la carta de presentació de forma ben intencionada: «El diari que es pretén seria un diari bàsicament d'informació, evitant qualsevol significació o tendència per tal que fos adequat al major nombre possible de lectors».¹⁴ Aquesta va ser la primera llavor del diari *Avui*, que publicaria el seu primer número el dia de Sant Jordi de 1976. El permís va ser concedit pel primer Govern postfranquista, tan sols dos mesos després de la mort del dictador.

El director de l'*Avui* va ser Josep Faulí; per aquella època Josep Pernau arribaria a la direcció del veterà *Diario de Barcelona* i Pere Oriol Costa a la de *Tele/eXprés*. Tres dels dotze fundadors del Grup Democràtic de Periodistes es trobaven al capdavant de tres dels vuit diaris de Barcelona, i d'altres membres, en càrrecs directius. Francesc de Carreras, catedràtic de Dret però també company de professió, va ser categòric: «I a qui vols que posin, si la dreta no té pràcticament ningú?». Potser tenia raó en aquells moments d'eufòria,

11. Luzán, Julia; Olivares, Rosa María; Salabert, Miguel. «Desnudamos a Interviu». *La Calle*, 21 i 28 de novembre de 1978.

12. Crespo de Lara, Pedro. *La prensa en el banquillo*. AEDE, 1988, p. 129.

13. Catàleg *Prensa comarcal i censura*. Diputació de Barcelona, 1981.

14. Carta de Premsa Catalana als hipotètics subscriptors. Arxiu Josep Maria Huertas.

però segur que era també un miratge, un miratge de la primera part de la Transició. Ens cosien encara a expedients i navegàvem per un mar procel·lós, però vibràvem com poques vegades tornaríem a vibrar.

Dues setmanes després d'haver sortit al carrer el primer número de l'*Avui* naixia a Madrid *El País*, que estava predestinat a ser el diari més important d'Espanya. El panorama de la premsa experimentava aquesta doble novetat quan encara no feia mig any de la mort del dictador. En aquest sentit sí que els mitjans de comunicació van jugar un paper de capdavanters del canvi que feia falta.

2.3. SACRIFICATS I CLANDESTINS

No tot van ser eufòries. Publicacions que havien lluitat per aquest canvi no van aconseguir sobreviure. L'octubre de 1978 desapareixia *Cuadernos para el diálogo*, una publicació valenta patrocinada pel democratacristià Joaquín Ruiz-Giménez, primer amb periodicitat mensual i després, setmanal. D'altres publicacions que s'havien significat en l'etapa posterior a la Llei de premsa també van anar tancant, com ara *Triunfo*, que va treure el seu darrer número el juliol de 1982; o *Destino*, que ja havia tancat també un mes de juliol, però el de dos anys abans, el de 1980. El seu darrer director, Jordi Domènech, va ser molt explícit: «L'empresa s'atipà de perdre diners. Encara que alguns números semblava que feien revifar el setmanari, el cert és que la gent ja no llegia *Destino*».¹⁵ Per raons diverses –haver complert la seva missió; no voler claudicar d'alguns principis; no transformar-se en eina d'un partit polític determinat– aquelles publicacions que havien fet de punta de llança contra la dictadura no havien sabut reciclar-se. En el seu lloc van aparèixer noves propostes, com ara *Canigó*, que empenia una nova etapa com a setmanari d'interès general l'abril de 1975; *El Viejo Topo*, l'octubre de 1976; i *Ajoblanco*, de tendència àcrata, que l'octubre de 1977 mostrava en portada un jove d'esquena, amb un còctel Molotov a la butxaca dels texans.

Queda una altra premsa per esmentar, la clandestina, que era promoguda durant la dictadura per partits i grups ben diferents. Joan Crexell, en el millor estudi sobre el tema,¹⁶ relaciona 117 títols diferents en el període 1970-1977. El darrer any crida l'atenció, perquè escenifica la por d'alguns partits de deixar la clandestinitat mentre la nova democràcia no es fes més evident, una cosa que la Transició no acabava d'aclarir.

15. Geli, Carles; Huertas, Josep M. *Les tres vides de 'Destino'*. Col·legi de Periodistes, 1990, p. 84. *Destino* tornaria a aparèixer efímerament el 1985, però sense cap rellevància.

16. Crexell, Joan. *Premsa catalana clandestina. 1970-1977*. Crit, 1977.